

kuid, et nad demonstreeriksid oma karupeesid. Sel moel saadud tavandi vi-deosalvestusel on erakordselt suur väärtus. Kuna artikli kirjutamise ajaks on sellest sündmusest möödunud liiga vähe aega, pole veel jõutud nende salvestuste praktilise analüüsimiseni, kuid on selge, et tegemist on väga arhailiste tekstide ja viisidega. Loodetavasti ei piirduta üksnes nende noodistamise ja uurimisega, vaid osutub võimalikuks ka nende publitseerimine.

Tõlkis Anu Vissel

KIESTENGA KARJALASTE USKUMUSTEST RAHVAJUTTUDEPÕHJAL

Niina Lavonen. Karjala, Petroskoi

Ühegi rahva folkloor ei esine puhtal kujul, vaid on tihedalt seotud naaber-rahvaste kultuuri ja uskumustega. Konkreetset materjali uurides jõuame jä-relduseni, et juba ühe rahva piires esineb mitu erinevat poeetilist traditsiooni. Igäihel neist on oma keelelised, kombestikulised, uskumuslikud, esitamistava-dest lähtuvad ja süžeelised erijooned. Karjalas on niisuguseks lokaalse tradit-siooniga piirkonnaks vabariigi põhjapoolseim Kiestenga (varem Kiestenga-Olan-ga) rajoon.

Varem olid naaberrajoonid Kiestenga ja Uhtua (Louhi ja Kalevala) üsna isoleeritud, elanikkond lävis üksteisega vähe. Oma osa Kiestenga suulise tra-ditsiooni kujunemises etendas isoleeritus lõunanaabritest (Uhtua karjalastest) ja tihedad kontaktid saamide, venelaste ning soomlastega.

Artikli autor kogus ja uuris mitme aasta vältel Kiestenga rajooni karjalaste rahvaluulet. Laulude kogumiseks sooritatud ekspeditsioonide tulemusi on tut-vustatud artiklites¹ ja kogumikus.² Käesolevas artiklis tutvume 1975-1984. aasta välitööde helisalvestuste vahendusel jutupärimuses (muistendites, memo-raatides jm) kajastuvate Kiestenga karjalaste uskumustega. Rahvajuttude struk-tuur on küllatki laialivalguv, rangeid piire on žanrite vahele raske tõmmata. Tra-ditsioonikandjatele on tähtsad sündmused, mille tõepärasse nad usuvad, mitte žanrinimetused. Puhastesse (tinglikesse) žanritesse jagavad materjali uurijad. Soome folklorist Lauri Honko põhjendab selliste "ideaalsete" žanrite

määratlemise vajalikkust sellega, et nende abil “õpivad uurijad reaalseid žanre nägema ja neid üksteisele kirjeldama”.³

Enne praeguse Karjala territooriumi asustamist karjalaste ja venelaste poolt elasid siin teadaolevalt saamid. Jäljed nende asustusest säilisid kaua materiaalses kultuuris ja igapäevastes tarbeesemetes. Möödunud sajandi lõpus leidis soome arheoloog J. W. Juvelius kõikjal Põhja-Karjalas märke saami asukatest: nelinurksed kojad, ahjud, matmispaigad, koopad metsikute põtrade kütamiseks, seidid. Saami tarbeesemetest kasutati *katiskat*.⁴ Teated saami asustusest on säilinud tänapäevani ja neid oli võrdlemisi hõlbus koguda veel selle sajandi 80. aastatel.

“*Jürisaarel elasid kunagi laplased. Seal on säilinud ahju varemed, vanad inimesed räägivad, et selle koha peal asus laplaste onn. Tuhkalas, Korpijärvel ja Lapinniemel elasid ka laplased*”. (Fon 2604/10)

Kunagisele saami asustusele viitavad kohanimed esikomponendiga *lappi* ('laplane', 'saam') - Lapinsaari ('laplaste saar'), Lapinniemi ('laplaste neem'), Lapinlampi ('lapi metsajärv') jne.

Karjalased pidasid saame osavateks nõidadeks. Muistendites jutustatakse, et kuulsal runolaulikute suguvõsa esivanemad olla käinud mitu korda Lapimaal saamide (*tulilappalainen*) juures nõiakunsti õppimas. Selle tulemusena said tolle suguvõsa esindajatest suured targad (*tietäjät*) ja edukad jahimehed. Nende loitsimisvõime oli nii suur, et piiramisrõngasse jooksis neil kaksikümne põtra korraga.⁵ Kiestenga karjalased pidasid põliselanikke, saame, suurteks nõidadeks, kes võisid kivilgi sõuda (*on kivellä souvettu*). Kiestenga-Olanga külades on säilinud pärimus surevast ja kunagi ülestõusvast laplastest. Esimese sellise teksti kirjutas 1880. aastatel üles Juvelius. Helisalvestatud on seda muistendit kolmel korral: Nikiforovilt (Fon 2604/10 < Safporogi k, 1980) ja kahel korral Saloniemilt (Fon 2549/15, 1979 ja Fon 2608/4, 1980 < Pungozero k). Lapi nõid sureb (langeb lovesse) pealtnägijate ja abistajate puudumisel. Tagasi-pöördunud püüavad teda elustada (lovest välja tuua), mis mõnikord õnnestubki. Nõid tõuseb peale kolme “suremist” üles ja ütleb: “*Ei ole miehestä männehestä, eikä urohošta uponnehešta.*” (Ei ole meest minejast, inimest äravajujast.) Sü• ee peale surma ülestõusmisest on rahvusvaheline, arhailise usundilise tagapõhjaga ning oli tuntud juba Antiik-Kreekas ja -Roomas. Rahva ettekujutuse järgi oli elustumisel tingimata tarvilik tuli. Tuld kohtame ka kaas-aegsetes lindistustes: “*Kui teine vend tagasi tuli, kaevas ta tema (surnud laplaste - N. L.) välja, süütas suure lõkke ja tuli elustas ta.*” (Fon 2549/15) Tuli soodustas elustumist, puhastumist.

Tänapäeva teadus arvab, et sellised iidised uskumused pole päriselt aluse-ta: “Sotsiaalne kogemus näitab, et taoline praktika ei oleks saanud püsida sa-jandeid ja aastatuhandeid, kui tal poleks mingit alust, kui teda ei kinnitaks aeg-

ajalt mingisugune positiivne resultaat.”⁶ Ehk võib sellise “positiivse tulemuse” reliktki lugeda ka meie poolt fikseeritud muistendit, mis on säilinud suulise pärimusena. Sellised uskumused ulatuvad tagasi muistsete ellu tagasipöördumise võteteni, muistse reanimatoloogiani. Teateid elustumisest on palju: “Neid leiame eri ajastutest ja kultuuridest, nad moodustavad minevikust tänapäeva ulatuva suundumuse”.⁷

Muistsed uskumused peegelduvad ka kohanimedes. Tuhkala küla elatanud inimesed räägivad, et Ristiniemi sai oma nime nii: “*On tuolla päin Pistojärvellä ruvet oltu... Hyö on pantu se risti ših, jotta eikö vaštua šitä rupie, jotta ei täh kyläh tultais*” (Seal pool, Pistojärvel olid rõuged... Nad panid sinna risti, et taudi eemale peletada, et ta ei tuleks nende külla.) (Fon 2649/1 < Tuhkala k, 1981).

Aardelood põhinevad ohverdamisega seotud vanadel uskumustel ning on tagasi viidavad perioodi, mil surnule pandi hauapanusteks väärisasju ja talle kuulunud relvi.⁸ Sellised maagilised varandused peituvad soos, allikas, puu või kivi all, järves. Näha saab neid äärmiselt harva - kas öösel unes või reedavad nende asupaika tulekeeled. Üldtuntud arvamuse kohaselt varandused “põlevad”. Sofjangi külas oli rahaaugutuld võimalik näha ainult teatud maja ühest aknast. Peale klaasi vahetamist nähti tuld ikka edasi.⁹

Kõige sagedamini peitusid aarded vees (järvedes, jõgedes), mägedes, saartel. Kätte polnud neid võimalik saada, nende omandamine oli seotud suurte takistustega. See võis õnnestuda ainult ohvri abil või erilisi, praktiliselt täidetamatuid tingimusi järgides: kauge maa tagant tuli noaga tabada tuld, läbi põlevas puus asuva avause vaadata rahatuld jne.¹⁰ Katse pidi toimuma täielikus vaikus. Karjatused, hirm, igasugused helid takistasid aarde kättesaamist. Paljud jäid varandusest ilma selle tingimuse rikkumise tõttu. Uskumuse järgi oli igal varandusel oma haldjas, kes teda kaitses.

<i>Luolehetar luonnon tyttö,</i>	Luolehetar, looduse tütar,
<i>Manun eukon palkkalainen,</i>	maa-aluse eide teenija,
<i>Joka oot vuoren vartijana,</i>	sina, kes sa oled mägede valvuriks,
<i>Raha purun paimenena,</i>	rahakirste karjatad,
<i>Anna mulle avaimia,</i>	anna mulle võtmed,
<i>Lainnoa läpäksimiä,</i>	laena muukraud,
<i>Jolla aartehet avoan;</i>	millega varanduse avan;
<i>En mä kuluta kultijasi,</i>	ma ei raiska su kulda,
<i>Enkä hävitä hopejoitasi.</i>	ma ei kaota su hõbedat.

SKVRI:4, 2021.¹¹

Muistendeid, fantaasiaküllase sisuga suulisi jutte peeti traditsioonikandjate, jutustajate ja kuulajate poolt tõepärasteks. Populaarsed olid muistendid kirkute ja kloostrite ehitamisest ja nende rajajatest. Soome ajaloolane Heikki Kir-

kinen arvab, et Karjala kultuuris oli kloostritel märkimisväärne osa. Ristiusu tõdede levitamise kõrval olid nad omapärasteks kultuurikeskusteks.¹² Karjala ja Lapimaa territooriumil asus ligikaudu 70 kloostrit. Kui kultusepaik oli pärimuse kohaselt valesti valitud, vajus kogu ehitise päeva jooksul maa alla. Tarvitses vaid ehitamine üle viia ettemääratud kohta (see tehti ajupalgi, parve, pilpa, kuke kiremise või salapärase hääle abil kindlaks) kui “suured kivid veeresid ise eemalt ehituspaika.”¹³ Tihti peeti pühakodasid vägilaste ja jõumeeste rajatuiks. Lõuna-Karjalast on üles kirjutatud legende Aleksander Svirski, Svirski kloostri asutaja elust ja Solovetsi ning Valamo kloostri rajamisest. Kiestenga alal mäletatakse pärimusi Toporezi laagrist, mitmesugustest vanausuliste kommetest ja usuliikumistest. Säilinud on ka andmeid *podrutšnikust* (*podružniekka*), mis laotati maha, et palvetamise ajal mitte puudutada põrandat, ning sõlmekestega nõörist (*listohhat*) palvete lugemiseks.¹⁴ XX sajandi alguses käisid mõned Kiestenga-Olanga elanikud veel Solovetsi kloostris jumalat palumas.

Paljude maade pärimus kõneleb sellest, et maailma loomisel osales kaks vastandlikku jõudu, kaks alget: hea ja kuri, jumal ja tema antipood, kes erinevatel rahvastel esineb erineval kujul, sagedamini kuradina (*paholainen, piru, biešša*). Seesugune dualism seletab maailmakorralduse positiivseid ja negatiivseid külgi. Kiestenga-Olanga piirkonna küldes on säilinud lood maa jagamisest jumala ja kuradi vahel. Kurat palus jumalalt luba teha kõikaga maa sisse auk ja sellest said alguse (“kargasid sügavikust välja”) sääsed, kärbsed ja parmud, kes on kutsutud inimesele ebameeldivusi põhjustama, kuna neid “sünnitas” kurat.

Legende on Kiestenga alalt vähem üles kirjutatud kui memoraate ja muistendeid. Memoraadid jutustavad kohtumistest erinevate mütoloogiliste olendite, haldjate, loodusvaimude, metsa- ja vetevalitsejate ning kalmulistega. Sellesse žanri kuuluvad ilmselt ka jutustused rahvaarstidest, nõidadest, kummitustest, kodukäijatest, libahuntidest jm.

Kohtumisi üleloomulike olenditega põhjustas üldkehtivate normide rikkumine, näiteks pühade ajal töötamine, hilisõhtul saunas leili võtmine, lärmamine või tülitsemine enne metsa minekut, ebaõiglus kellegi vastu jne. Memoraadid on jutustused, millel puudub jäik püsistruktuur. Reeglina on sellised lood süžeeselt lõpetatud ning sisaldavad sageli traditsioonilisi rahvusvahelisi motiive. Memoraadid on seotud kindla kohaga: oma või naaberkülaga, lähedal asuva järve, soo või metsaga. Kõne all olevad sündmused võisid toimuda üsna hiljuti, tegutsejaks on neis jutustaja ise, tema sugulane, naaber, sama küla elanik ja teised inimesed, keda jutustaja piisavalt hästi tunneb: “*Daaže mie olen nähyn pikku poikana. Koštovuarašša olima... Hiän tuli rantah, a myö olimma puolikilometrie kyläštä...*” (Isegi mina nägin poisikesena. Koštovuaras oli... Ta (veteema) läks kaldale, aga meie olime poole kilomeetri kaugusel kü-

last...) (Fon 2711/19 < Zašejeki k, 1982)

“*Muinen kun on tuola Nil’ makupašša, a Louhešša on vielä še naini elošša, hyö šuahah nuottah vetehisen äpäreh... Še on ihan pravda (tosi). Ul’l’a on vielä Louhešša.*” (Nil’ makupas püüdsid nad, see naine elab praegugi Louhis, noodaga vetehaldja lapse kinni... See on sulatõsi. Ulja elab praegugi Louhis.) (Fon 2649/4 < Tuhkala k, 1981)

“*Mie en ole nähny, muamorukka pruazniekkana oli mänty yhteh lampih heinällä... Hyö kun kacotah, ka kakši mieštä šeisou rannalla muššissa vaat-teissa, napit kiilletäh.*” (Mina ei näinud, aga ema-kadunuke läks pühade ajal luhta heinale... Vaatavad - kaks meest seisavad kaldal mustades riietes, nõöbid hiilgavad.) (Fon 2610/38 < Kokkosalmi k, 1980)

“*Mie olen šemmosie rahvahie kuullun, jotta on nähty.*” (Ma olen kuulnud sellistest inimestest, neid on nähtud) (Fon 2608/18 < Tungozero as, 1980)

Selles piirkonnas on populaarsed memoraadid vete- ja metshaldjatest. Vete-ema on pikkade mustade juustega olend. Ta kammib neid veest väljaulatuval kivil istudes. Tarvitseb teda vaid kaldalt või paadist märgata, kui ta vette kaob (*šlahti veteh*).

Memoraadi süžee on alati seotud konkreetse koha ja kindlate tunnustega, mis aitavad seletada, kus ja millistel asjaoludel ebatavaline kohtumine toimus: “*Tuolla on meilä kivi, tuolla lahella... Sitä vetehisen kivekši kučutah. Mie voim männä siula näyttämäh, kun moottorin panen pyörimäh, missä on še kivi. Nyt on äijä vettä - ei nävy, a konša on kuiva kešä, niin näkyy.*” (Seal, selles lahes on meil kivi. Seda kivi kutsutakse vetehaldja kiviks. Kui ma mootori käima saan, siis võin sulle näidata, kus see kivi asub. Praegu on palju vett ja teda pole näha, aga kuival suvel on kivi nähtaval.) (Fon 2650/5 < Tuhkala k, 1981)

Vetehaldja ilmumine ennustas rahva ettekujutuse järgi ebameeldivusi, hari-likult surma (*kuolema näyttäytyy* - surm näitab end). “*Siitä kun nähnet järveššä vetehistä, nii sinä vuotena ken nih järveh kuolou.*” (Kui näed järvel vetehaldjat, siis upub sellel aastal keegi sinna järve.) (Fon 2648/20 < Tuhkala k, 1981)

“*Šanou, tänä vuotena tuaš ottau rahvahie Tuoppajärvi. Nin kolme henkie šykšyllä i mäni.*” (Ta rääkis, et sellel aastal võtab Tuoppajärv jälle inimesi endale. Ja sügisel uppuski kolm inimest.) (Fon 2608/18 < Tungozero as, 1980)

“*Puaporukka šanou: “Mitä työ lapšet itettä? Teijän luo ei tule, tämä še on miun šurmaksi.” Heän kešällä i kuoli. Ne pahoiksi näyttävyytäh ...*” (Kadunud vanaema rääkis: “Mis te, lapsed, nutate? Teie järgi ei tulda, minu juurde tuleb surm.” Suvel ta surigi. Nad näitavad end enne õnnetust.) (Fon 2220/20 < Kiestenga k, 1975)

Metsaisand (*mečän isäntä*) ilmub suurte hiilgavate nõöpedega mustas riie-

tuses ja häälitseb imelikult ning arusaamatult (*losmottau*). Jahimees võib saatutada metsaisanda toetuse, pöördudes sügisel enne jahihooaja algust tema poole loitsuga:

<i>Salon herra, maan isäntä,</i>	Metsaisand, maaisand,
<i>kaunis kankahan eläjä,</i>	kaunis metsa asukas,
<i>tule sanani kuulemahan,</i>	tule mu sõna kuulama,
<i>orpoa opettamahan,</i>	orbu õpetama,
<i>turvatonta turvimahan,</i>	kaitsetut kaitsema,
<i>tule jalan käytävälle,</i>	tule siia, kus jalg käib,
<i>kahen silman nähtävälle.</i>	kus kaks silma sind näevad.

SKVRI:4, 21.15

Samaaegselt sõnumisega oli vaja kolme hõbemündi küljest kaapida hõbedat ja teha metsale kolm kumardust.

Memoraadid jagavad mitmesuguseid praktilisi soovitusi, näiteks ei tohi tülitseada, eriti enne tähtsaid sündmusi. Jutud kannavad pedagoogilist ja kõlbelist funktsiooni. Vetevana laps sattus kalavõrku ja palus end tagasi lasta. Kui teda lahti ei lastud, järgnes peagi karistus. “*No oli ne kiušattu... Siitä kun nuoriso läksi, täysi veneh, mihi lienöy kyläh kisoih, markkinoih, kun še keski šelällä kuajalti koko venehen, nin...*” (No nemad piinasid teda väga. Aga pärast sõitis paaditais noori kuhugi külla pidu pidama, laadale, aga keset järve läks paat ümber, nii...) (Fon 2649/4 < Tuhkala k, 1981)

Üks memoraatide rühm räägib metsaonnist ööbimisest. Kui onni siseneti omavoliliselt, ilma haldja käest luba küsimata, ilmutas ta oma rahulolematust koputamise, müra ja iseenesest avanevate ustega, mille kohta öeldi: “*mečäpir-tissä ei ollun rauhua*” (Metsaonnist polnud rahu). Tõrjeks tuli jätta kirves lävepaku juurde.

Arvukad memoraatide variandid räägivad kohalikest elanikest, kes on tuttav kohas metsa eksinud. Reeglina pääseb olukorrast järgmiselt: tuleb ronida kivi otsa ja pöörata riided pahupidi. Samalaadsed on jutud loomade kadumajäämisest. Jutustatakse ka lausujatest, tarkadest, nõidadest (*tietäjä, jerehtiekka*), nende headest ja halbade tegudest, jõust, oskusest ravida haigusi, vabastada koduloomi metsa võimusest, nõiduda kevadel esimesel karjapäeval karja jne. Tõeline lausuja teadis ette (tihti nägi unes), kes ta poole abi saamiseks pöördub ja valmistus tema tulekuks.

Meie päevini on säilinud hulgaliselt jutte ennustamisest jääaugul, ristteel, majade ja majapidamishoonete lävepakul kuulatades. Kõik need jutud on ühel või teisel määral seotud karjala muistsete uskumustega.

Tõlkisid Kadri Peebo ja Tiina Kõömnemägi

Allikad

Fon - Petroskoi Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi fonoteek. Esimene number tähistab kasseti järjekorranumbrit, teine on pala number.

Kirjandus

1. Lavonen, N. O gruppovom ispolnenii karelskih svadebnõh prõtšitanii: Zаметki sobiratelja. In: Folkloristika Karelii. Petrozavodsk, 1987, s 91-100; Lavonen N. Kies-tingin karjalaisten vanhauskoisuus. In: Punalippu, 1988, nr 7, s 113-118; Lavonen, N. Kies-tingin laulut ja laulajat. In: Hakamies, P. (toim) Runo, alue, merkitys. Joensuu, 1990, s 29-56.
2. Pesennõi folklor Kestengskih karel. (Podg Lavonen, N.) Petrozavodsk, 1989.
3. Honko, L. Kertomuserinteen tutkimustavat ja niiden tulevaisuus. In: Kalevala-seuran vuosikirja, nr 60, s 18-38.
4. Juvelius, J. W. Muistoja Pohjoisen Venäjän Karjalan muinaisuudesta. Helsinki, 1888.
5. Haavio, M. Viimeiset runolaulajat. Helsinki, 1943.
6. Gorbovski, A. V krugе vetšnogo vozvraštšeniija? Podpisnaja nautšno-populjarnaja serija "Znak voprosa." Moskva, 1989, nr 14.
7. Op cit.
8. Haavio, M. Suomalaisen muinaisrunouden maailma. Helsinki, 1936.
9. Pentikäinen, J. Marina Takalon uskonto. Helsinki, 1971.
10. Vt viide 8, Haavio, 1936.
11. SKVR - Suomen kansan vanhat runot. Helsinki, 1908-1948.
12. Kirkinen, H. Karjala idän kulttuuripiirissä. Helsinki, 1963.
13. Vt viide 8, Haavio, 1936.
14. Lavonen, N. Pesennaja traditsija Kestengskih karel i jejo nositeli. In: Folkloristika Karelii. Petrozavodsk, 1989, s 21-48; Pesennõi folklor Kestengskih karel. (Podg Lavonen, N.) Petrozavodsk, 1989; Lavonen, N. Kies-tingin karjalaisten vanhauskoisuus. In: Punalippu, 1988, nr 7, s 113-118.
15. Vt viide 11.

KEVADSUVISED PALVUSPÜHAD GERŠÕD VARKLET — BODJA KÜLAS

Serafima Lebedeva. Udmurtia, Iževsk

Käesoleva artikli aluseks on aastatel 1988-1989 Udmurdi Koduloomuuseumi ja Eesti Rahva Muuseumi ühisekspeditsioonidel Varklet-Bodja külas (Tatari